

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 85
(17573)

2008 чылдың
АВГУСТ 7,
четверг

Садар өрттээ
4 рубль.

Наадым байырлалындан

ТӨЛЕПТИГЛЕРГЕ ДЕҢНЕЖИИЛИҢЕР!

Вера Чүлдзимовна Байлак — республиканың эң улуг назылыг малчыннарның бирээзи. 2008 чылдың Наадым байырлалында Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржиپ чораан тыва эки турачы өгбевиске Тываның Чазаа чаа Т-30-69 тракторну белекке берген. Чаа трактор ооң баштап турары арат ажыл-агыйынга манавааны улуг өөрчүшкү болгаш дуза болуру билдингир. Чаа белекти ап тура, ооң тура-соруу бедип, хөй-хөй чылдар дургузунда оон-даа артык ажылдаарын болгаш чаңгыс чер-чурттугларынга цлегер-чижек болурун ол аазаан.

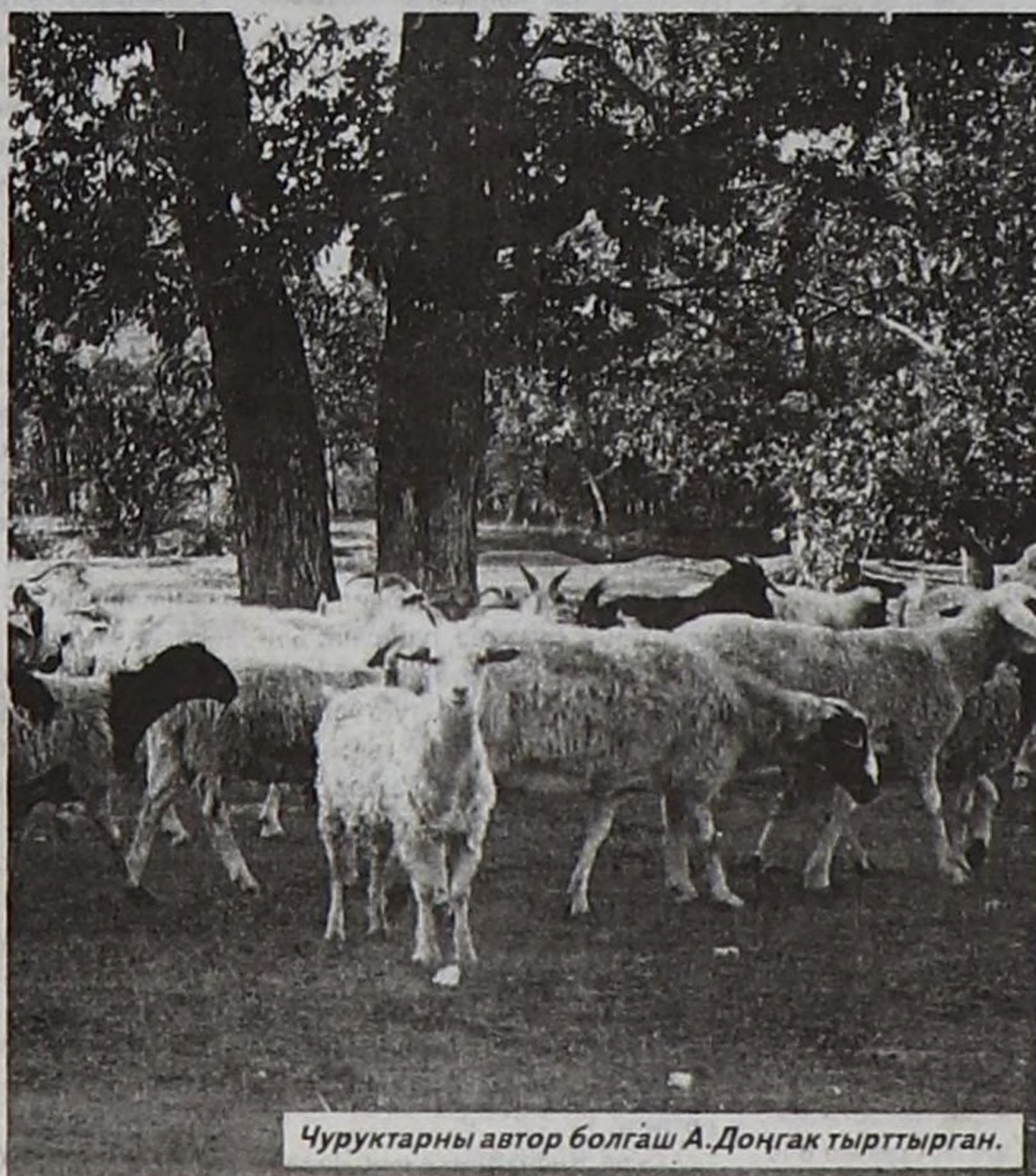

Чечекмаа Сотпаевна Сотнам — Эрзин кожуунунуң «Сарыг-Булуң» хууда дузалал ажыл-агыйының хойжузу, республиканың малчыннар байырлалы «Наадым-2008» таварыштыр күш-ажылынга бедик көргүзүлгелерни чедип, хөй чылдар дургузунда мал ажылынга ак сеткилдиг ажылдааны дээш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш агш-чем ямызының Чүндүлел бижии болгаш өңүг телевизор-биле шаңнаткан.

Кара-оол Санаевич Самба, Тес-Хем кожуунунуң «Деспен» МКБ-ниң уксаалыг хой ажыл-агыйының кадарчызы ТР-ниң Чазааның «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш медалы-биле шаңнаткан.

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны автор болгаш А.Доңгак тырттырган.

Республика амыдыралындан

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ — КЫЗЫГААР АЙТЫРЫ

Россия Федерациязының болгаш Моолдун кызыгаар төлээлекчилериниң делегей хуралы Кызылда ажиттыгган. Ужуражылганың сорулгазы болза, кожа күрүнелерниң кызыгаар албанныгларының бир демниг ажилдажылгазын быжыглаарынче угланган шиитпирлерни кады ажилдап кылыры болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының адындан болгаш даалгазын езугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак кызыгаар төлээлекчилериниң делегей хуралының киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан.

Шолбан Кара-оолдун байыр чедиринишинде Тыва биле Моолдун улустарының аразында үр хуусаалыг болгаш доктаамал хөгжүп турар бүгү талаалыг быжыг харылзааларны, Моолдун кызыгаар аймактары-биле кады ажилдажылганы экижидеринге, кызыгаар чурумун хандыраар талазы-биле кызыгаар органнарынга дузалаар хемчеглерге республиканың Чазааның ролюн демдеглээн. Оон-биле чергелештир кады сайгырып көөрүн болгаш тодаргай шиитпирлер хүлээп алырын негеп турар чамдык айтырыглар барын болгаш кызыгаар төлээлекчилериниң талазындан чазактар аразының керээлерин база дугуржулгаларын хандыраарынга оон улуг рольдуун айтыпкан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Россияның, Тываның болгаш Моолдун улустарының чаагай чоруу дээш үре-түннелдиг ажылдаарын ужуражылганың киржикчилеринге күзээн.

Юрий СУЧКОВ.

АРХЕОЛОГТАРНЫ БЕЛЕТКЕП ЭГЕЛЭЭР

Тываның күрүне университетиниң чаа археология, этнография болгаш төөгүлүг чурт-шинчилел кафедрасы 2009 чылда студентилерни хүлээп ап эгелээр. Бо дугайында төөгү факультетиниң деканы Галина Ондар Тываның Национал музейинге август 3-те болуп эрткен «Тывага амгы үениң археологиязын, этнографиязын болгаш төөгүлүг чурт-шинчилелин хөгжүдериниң перспективалары болгаш айтырыглары» деп «төгерик стол» болуп турда, эртемденнерге дыңнаткан.

Бо чылдың июнь айда ажиттыгган чаа кафедра Тываның археология талазы-биле кадрларын белеткээринге эргежок чугула баазаны тургузарында дузалаар. Республиканың девискээринге археологтуг казыышкыннарны чартык чүс чыл мурнунда эгелээн, бо үениң дургузунда каш-ла санныг археологтарны белеткээн. Оларга Монгуш Маңнай-оол, Иргит Самбу, Владимир Монгуш хамааржыр. Тыва археологтарның чаа салгалынга Омак Шыырап биле Темир Түлүш кирер, олар Ленинградтың археология школазын эрткеннер.

Чаа тургустунган кафедраны төөгү эртемнериниң кандидады Елена Айыжы баштап турар. Штат езугаар кафедрага 5 башкы ажылдаар, оларның аразында төөгү эртемнериниң кандидады, профессор Анатолий Мартынов бар, бо дээрге Кемеровонун күрүне университетиниң археология кафедрасын тургускан башкы болуп турар. Оон удуртулгазы-биле эрткен чүс чылдың 70 чылдарында Улуг-Хем кожуунун суг адаанче кирер бээр черлериниң тураскаалдарын кафедра шинчилээн.

Тываның девискээринде 770 төөгүлүг тураскаал бар, оларны шинчилээри чугула болуп турар. Кафедраның ажилдакчылары июнь айда Мөңгүн-Тайга кожуунга бирги археология-этнография экспедициязын чоруткан.

«2009 чылда кафедра студентилерниң баштайгы хүлээп алышкынын эгелээр, бюджет олуттарында 13, керээ езугаар — 12 студентини хүлээп алырын планнап турар бис» деп, Галина Ондар чугаалаан.

www.tuvaonline.ru.

Анатолий Сереннің юбилейинге уткуштур

ЧҮТКҮДҮП-ЛЕ ОР!

«Кижиге болуру — чажындан» дижири бис, ооң шынныңа 1959 чылдың январь 14-те үнген «Сылдысчыгашта» бир чурукту көргөш, ылап-ла бүзүредим.

Чурукта оол 10 харлыг. Ол хирезинде улуг баян туткаш, Кызылдың № 2 школазының өөреникчилеринин концертин областың уран чүүл көрүлдезинде үдеп орат. 4-кү класстың өөреникчизи аан. Ол үеде ол балдыр-бээжек класзының-даа, пионер отрядының-даа даргазы, школаның өөрком кежигүнү, янзы-бүрү спортчу маргылдааларның болгаш уран чүүл көрүлделеринин киржикчизи, чамдыктарының организакчызы азы удуртукчузу болуп турган. Ынчан хөй турган чыыштар, ужуражылгалар, шефтер, походтар, слеттардан, өске-даа хөй-ниити ажылдарындан база чыда калбас. Оон ыңай хоккей согар, сака кагар, футбол сүрер, хаакка халыыр, сугга эштир. Ам 60 харлаар Анатолий Серен ынчаар доругуп, хевирлетинип, угаан кирип, дадыгып келген.

1972 чыл. Москва. Кремль Ордусу. Автономнуг болгаш эвилелдешкен республикаларның, областарның, национал округтарның төлээлери зал долу. ССРЭ-нің тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюнун байырлыг кезээзин тыва кижиге төөгүдө бир дугаар башкарып эрттирген, ол база-ла — Анатолий Серен, 24 харлыг комсомолчу тыва. Ооң соонда ужудукчу Чкаловтун 100 харлаан юбилейин, Москва мэриязынга Улуг Тиелелгениң 60 чыл оюн, өске-даа байырлалдарны башкарган.

1998 чылда үнген «Люди Центра Азии» деп номда 2 харлыг Толиктин Тоора-Хем кыдыында шыкта авазы, ачазы үжелзэн орат чуруу бар. Ам Анатолий Сергеевичинин уруу Юлияның уруу ол чурукта 2 харлыг кырган-ачазыңче салаазы-биле айткаш, бодунче база айтты: оон уйнуу-дур мен дээн-даа ышкаш, ол дег болур мен дээн-даа ышкаш.

Чаш кижиге кырган-ачазың дөзөй берип база болур: авазы танчылаар, Москваның мурнуу-чөөн округунуң телевидениязының башкарыкчызы турган. Ынчалза-даа ооң кырган-ачазыңга чедери берге, ол — анаа-ла талант: артист, ыраажы, шүлүкчү, декламатор, байырлалдар башкарыкчызы, журналист, чогаалчы, башкы, спортчу, кино режиссеру, телевидение режиссеру, радио режиссеру, эстрада режиссеру, театр режиссеру, массалыг көргүзүглер режиссеру, танчычы, хөгжүмчү, композитор, удуртукчу, организакчы...

Билиг чедип алган черлери: комсомолдун дээди школазының журналистика салбыры, Улан-Удэнинң культура институту, ССРЭ-нин Күркино институту, ГИТИС-тин аспирантуразы, Телевидение-нин болгаш радионун мергежил бедидер курстары... «Тывада А.Серен дег хөй эртемниг кижиге» деп, Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы 1998 чылдың сентябрь 17-деги «Шынга» бижээн. Езулуг-ла тос эртемниг кижиге бо, а мергежили, та, чеже кижиге чүве? Ол бүгүнүң кырынга бодунуң кижизини, культурулу, дузааргаа, сагыш човаачалы, эш-өөрзүрээ, биче сеткилди, бөдүүнү, идепкейжизин, хөй-ниитичизин кайгамчык. Чөөн-Сибириниң культураның институтунга тургаш, Улан-Удэ — Кяхта аразыңга (200 км) тыва студентилерниң хаактыг походун база ол организастан. Ынчангаш огул Сергейниң күш-культура башкызы болганы база ужурулуг.

Анатолий Серен авазы Зоя Наксыловна-биле кады.

Чурукту ооң-биле альбомундан алган.

Анатолий Серен — Тывага стол теннисиниң федерациязының үндезилекчизи, оон бирги президенти, хөй маргылдааларның организакчызы.

Анатолий Серенниң үезинде тывылган, оон киржилгези-биле хөгжээн ажылдар эмгек. Комсомолдун оперативтиг отрядтары, студентилерниң тудугжу отрядтары, комсомолчу-аныяктарның күш-ажылчы коллективтери, коммунист күш-ажылдың коллективтери, көжүп чоруур автоклубтар, дайынның болгаш күш-ажылдың оруктары-биле походтар, школачыларның шеригжиткен «Зарница» оюну, четпестерни чырыдыптар «Комсомолчу прожектор», чер бүрүзүңге калбарган социалисттик чарыш...

Анатолий Серенниң ажылдап чораан черлеринин аттарын адаары безин анаа эвес: эге школаның бот-тывынгыр уран чүүлүндө — республиканың культура сайыды чедир, школаның хана солун редакторундан — республиканың парлалга болгаш информация комитетинин даргазынга чедир, анаа-ла кино көргүзүкчүзу турганындан — республиканың Телерадиокомпаниязының даргазынга чедир, өөрү-биле дөмей студент турганындан — Амгы үениң гуманитарлыг институтунун ректорунга чедир. Мээң-не турам болза, ол институтка Анатолий Серенниң адын тыпсыр, а эжиниң аксынга үндезилекчинин мань даш тураскаалын мөңгөжидер ийик мен. Шыдаар-даа, шыдамык-даа кижиге ийин.

Ол Москвага база тыва кижиниң тыныжы четпээн черлерге ажылдаан. Чаңгыс-ла «Российская Академия Естественных наук, директор института холодинамики» деп сөс безин кижини сонугадып, бодандырыптар. Ол Төп телевидениениң ажылынга база киржип турган. «Москва златоглава» деп, хөгжүмнүг фестивалдыг режиссеру болган. Стол теннисиниң федерациязының кежигүнү, судья-информатор болуп, Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларны база организаастагып турган. Оон янзы-бүрү ужуражылгалар, кезээлер, юбилейлер, фестивалдар, өске-даа хөй байырлалдар башкарындан бээр оон талантызын

билбес кижиге чок. Бичин када-даа анаа олуруп шыдаас, үргүлчү-ле шимчээшкнде турар, ону он-он, чүс-чүс кижиге солуп шыдаас. Улустун «орустап-тывалап чугаалаар, оңнап-солагайлап бижири» дижири кижилери безин ында-ла каар.

Кызыл хооркүүскомнун, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың деннелинге улаштыр-улаштыр депутаттап келген. А комсомол, партия, профэвилел, «Билиг» ниитилели, культура, спорт болгаш өске-даа органнарның конференцияларынга та чеже катап делегат болган чүве? Янзы-бүрү делегациялар удуртукчузу база болгулаан. Ол аразында «Молодежь Тувы» солунну, вокал-хөгжүмнүг «Аян» ансамбльди база тургускулаан. Республиканың Сүлдезин, Тугун, Ыдык ырызын чогадырынга, «Улустун хөмей-жизин» аттың тыптырынга база көскү черни ээлээн.

Анатолий Серенниң дугайында хөйүнү бижири болур, ынчалза-даа ындыг сорулга салбаан, боду-биле-даа чугаалашпаан, чүгле шыгжамырымның ужу-кыдыындан чижектер киригеним бо. Мыя мону көөрге безин оон билиг-мергежили — бистерининден артык, талантызы — Таңдыдан бедик, аас-кежи — аяк долу, алдар ады — арттар ашкан, ажыл-ижи — анаа-ла сагыш ышкаш-тыр бе? А ал-боду? Бо бүгү боду болбаазырап келбээн, анаа улуг күш, эртем-мергежил, уйгу-дыш чок үе, быжыг туруш болгаш бурунгаар чүткүл негеттинген дээрзи билдингир. Моондактар, шаптаразыннар туржук, кара күштер-даа тургулаан. Улаштыр-улаштыр ажыг-шүжүг-даа болгулаан. Политиктиг репрессия безин оюп эртпээн, оон кавыны салгалдарга хоочураан аарыг болуп артарын бодум билер мен.

Анатолийниң ачазы Сергей Полушаевич Серен 1924 чылдың октябрь 10-да Баян-Талага төрүттүнген. Ол 1933 чылда Кызылдың орус совет школазынга өөренип киргеш, 8 классты дооскаш, фронт чораан башкыларының орнунга 17 харлыында башкылап, күш-ажылчы намдарын эгелээн. Дараазында чылын Тожунун арвэз кожжому-нун суртаал килдизинин эргелекчизинге, оон дараазында чылын

нам кожжому-нун секретарынга улаштыр-улаштыр сонгуткулаан. Удааанда арвэз Төп Комитетинин секретарынга депшиттирген. Оон соонда ВКП(б) обкомунун инструкторунга ажылдап турда, комсомол обкомунун ийиги, оон бирги секретарынга сонгаан. Комсомол биле партия обкомнарының бирги секретарлары С.Серен биле С.Тока эп-найыралдыг, турсоруктуг кады ажылдап турганнар. Баштайгызы анаа чедир чазактың ийи ордени-биле шаннаткан.

Хеп-хенертен обкомнун инструктору Василий Сүлдемович Белекей биле комсомол обкомунун бирги секретары Сергей Полушаевич Серен ийи бажашкыны ажылындан дүжүрген, сөөлгү доңгулда берген болгаш көдээ ажыл-агый техникумунга кады өөренип турган кадайлары Зоя Серен биле Анна Белекей ийи угбашкыны комсомол кежигүнүндө болгаш техникумдан база үндүрген. Оон шуптузун бажынаарын хостаткаш, кожуннарже шөлүгүлөпкен. Ол үениң негелдези ындыг турган — аңгы болгаш ызыгуур ылгаар, бай, лама азы шийтирип чораан улустун ажы-төлүн кызагдаар. Чогум бо ийи дарганың кайызында-даа буруу чок, чүгле кадайларының ачазы шийтирип чораан. Кадайларындан ол-ла дораан чарлып (бюронун кол негелдези ол) алган болза, мактаар турган, ынчалза-даа дөртелзэн ынавааннар. А Белекей — фронтучу, дайындан келгеш, чаа-ла 5 чыл болган.

Ам 1990 чылда үнген № 75 «Улуг-Хем» сеткүүлдү көрүптээлинер. Ында «Ы-сыылыг комсомол хуралы» деп материалды 1949 чылда Зоя Серен, Анна Белекей угбашкылар-биле кады өөренип турган, «Чүрээм ыры», «Черим сөңү — сеткил ыры» деп номнарының автору башкы Донгак Дыртык бижээн. Ол хуралга угбашкыларны канчаар байысаап, кежигүндө база техникумдан канчаар үндүргенин ам Кызылдың кырганнар бажыңында турар ол херечи тодаргай тайылбырлаан: «Угбашкыларның ачазы, Чагытай чурттуг Оюн Наксыл Баадымбаевич 1938 чылда ТАР-ның дээди судунун оралакчы даргазы тургаш, актыг черге нүгүлдеткен түннелинде б

чыл кара-бажыңнаткан». Зоя (Кара-Уруг) Наксыловнаның дун огул Толик чаа төрүттүнген.

Зоя Наксыловнаның ачазының кады төрзэн дунмалары Оюн Сырат, Оюн Хаяң, Оюн Суваң суглар база репрессияладып, шийтирип Барыын-Хемчикке шөлүттүрүп чорааннар. Ол бүгүнү сойгалап, Сергей Полушаевич биле Зоя Наксыловнаны, Анна Наксыловна биле Василий Сүлдемовичиниң өг-бүлелерин күшбиле чарар дээн кижилерниң күзели болгаш сорулгазы быжыг туруштун болгаш бот-боттарынга бердингениниң ачызында бүтпейн барган. Партия обком В.Белекейни Барыын-Хемчик райкүүс-комунун даргазының оралакчызынга, С.Серенни Тожу райкүүс-комунун даргазының оралакчызынга ажылдаар шийтир үндүргеш, ынаар чорудупкан. Ынчалза-даа угбашкыларның, бажашкыларның кайызы-даа кижизин, туруштуун көргүзүп, даанган ажылынга харысалгазын кош-катпааннар.

Сергей Полушаевич оон соонда Сүт-Хөлдүн партия райкомунун секретары, оон бирги секретары, областың көдээ ажыл-агый эргелекчизи, хооркүүском даргазының оралакчызы, партия хооркомунун килдис эргелекчизи чижектиг, улуг харысалгалыг ажылдарга ажылдап чораан. 1960 чылда караа көрбестер ниитилели тургустунарга, оон баштайгы даргазынга томуйлаттырган. Улуг дуржулгалыг болгаш бурунгаар чүткүлдүг ол удуртукчу 1961 чылдың август 16-да, хайлыг аарыг аппарган. А Зоя (Кара-Уруг) Наксыловна 2001 чылга чедир чурттаан. Үндүртүпкен техникумун бот-өөредилге-биле дооскан. Чүгө дээрге студент Зоя анаа өөренип тургаш, хелемечи-башкы болуп, ажылдап база турган. Ол оон соонда башкы училищезин, пединститутту база дооскулааш, башкылап чораан. Ынчангаш Анатолий Сергеевич ада-иезиниң ындыг чүткүлдүүн, туруштуун, кызымаан дөззөн. Ол ам чазавыстың күрүнө албаны болгаш кадр политиказын харыылап турар.

Чүткүп-ле ор!

Августун 28-те
Аван сени чаяап божаан.
Кышкырганың

кыпсынчыындан
Кызыл хоорай кыймыш
кынган.

Ол хүнден бээр 60 чылдар
Олчуп-солчуп эрте берди.
Оолчук чораан Толик бодун
«Ович» — өгбе болдун.

Бөгүн сенээ кым-даа душкаш,
Бөгүн уштуп, мөгөөр-дир:
— Анатолий Сергеевич,
Амыргын-на! — дигилээр-дир.

Алдар бүргээн дунмам сенээ,
Алдын, мөңгүн аазавас мен.
Ам бо бодун көстүп чорза,
Аксым-кежи ол-дур
дээр мен.

Уран чүүлге, спортка-даа
Удаа-дараа ураала-ла.
Угааныңны, талантыңны
Улус чонга бараалгат-ла.

Пенсионер ашак мен дээш,
Перчатканы шыгжай бербе.
Бержип-тутчуп, шүглүп
чорааш,
Бергелерни тиилеп-ле чор.

Чеден харга четсинзе-даа,
Черле кырып, ашаксыва.
Ажар арттар ам-даа көвей,
Аныякчы чүткүп-ле ор!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының кириер күрүне ачы-дузаларының Чаңгыс аай реестриниң (даңзызының) дугайында Дүрүмү бадылаар дугайында

2008 чылдың апрель 11 №215 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның «2006-2008 чылдарда Тыва Республикага административтиг реформаны эрттирер талазы-биле хемчеглер планын бадылаар дугайында» 2006 чылдың февраль 16-да хүлээп алган №133 болгаш «Тыва Республиканың күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнының күрүне ачы-дузаларын кириер административтиг регламентилер системазын тургузар дугайында» 2006 чылдың август 23-те хүлээп алган №999 доктаалдарында дүүштүр база кижилериниң болгаш юридиктиг албан черлериниң эргелерин база хоойлу езугаар сонургалдарын боттандыраар хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының ажил-чорудулгазын ажыктыын база шынарын бедидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың апрель 11-де хүлээп алган №215 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының кириер күрүне ачы-дузаларының Чаңгыс аай реестриниң (даңзызының) дугайында ДҮРҮМ

1. Нити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың Чазаның «2006-2008 чылдарда Тыва Республикага административтиг реформаны эрттирер талазы-биле хемчеглер планын бадылаар дугайында» 2006 чылдың февраль 18-те хүлээп алган №133 болгаш «Тыва Республиканың күүсекчи күрүне эрге-чагырга органнының күрүне ачы-дузаларын кириер административтиг регламентилер системазын тургузар дугайында» 2006 чылдың август 23-те хүлээп алган №999 доктаалдарында дүүштүр база кижилериниң болгаш юридиктиг албан черлериниң эргелерин база хоойлу езугаар сонургалдарын боттандыраар хандыраар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының ажил-чорудулгазын ажыктыын болгаш шынарын бедидер, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының кириер ачы-дузаларының дугайында медээлериниң чедингир болурун хандыраар сорулга-биле бо Дүрүмү ажилдап кылган (Моон ыңай — Органнар).

1.2. Бо Дүрүм Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының кириер күрүне ачы-дузаларының Чаңгыс аай реестрин хевирлеп тургузарына болгаш чорударына чурумну тургузуп турар.

2.1. Тыва Республиканың Экономика яамызы Реестрин хевирлеп тургузарын болгаш чорударын боттандыраар (моон ыңай — Реестр тудукчузу).

2.2. Реестрин чорударына дараазында чүүлдер кириер:

1. Реестриниң учедунга объектиниң тывыс-кан даңзы номерин кириер;

2. Реестрге объектиниң учедунга дугайында өскерилген медээлерни кириер (чаартынган);

3. Реестрден объектиниң учедун уштур.

3. Реестриниң утказы болгаш структуразы

3.1. Реестр мындыг чүүлдерден тургустунар:

күрүне ачы-дузаларының сан-чугагай баазы; ачы-дуза бурузу административтиг регламентилер; Реестриниң электроннуг хоолгазының курлавыр хоолгазы; Реестрге күрүне ачы-дузаларын кириер документилер; Реестриниң учедунга объектинин кириер журнал;

3.2. Күрүне ачы-дузаларына даңзы кодун тыпсыр. Ол он ийи демдектен тургустунар.

4. Реестр тудукчузун бүрүн эргелери

4.1. Реестр тудукчузу Реестрге кириер объектинин учедунга дугайында медээни дилээр азы негээр эргелиг, Органга албан кириер тайылбыр информацияны беш хүннүң дургузунда кириер.

Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын тургузарының болгаш чорударының чурумун бадылаарының дугайында

2008 чылдың апрель 11 №219 Кызыл хоорай

Республиканың инвестиция политиказының ажыктыын болгаш түннелдин, инвестиция төлөвилелдериниң баш бурунгаар, амгы үеде болгаш соондагы мониторингиниз бедидер сорулга-биле, «Капиталдыг салышкыннар хевирлиг кылдыр боттандырып турар Россия Федерациясында инвестиция ажил-чорудулгазының дугайында» №39-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр, Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың декабрь 8-те №1059 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың регион сан-хөөлерин эде тургузар программалары боттандыраарының кызыгаарында, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының кириер күрүне ачы-дузаларының Чаңгыс аай реестриниң дугайында кириер келген Дүрүмү бадылаар.

2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны 2008 чылдың апрель 15-ке чедир Тыва Республиканың Экономика яамызына күрүне ачы-дузаларының даңзызын кириер.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо докталдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының комплекстиг социал экономика хөгжүлдезиниң эргелеринге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

4.2. Реестр тудукчузу ачы-дуза бодунун ажил-чорудулгазын соксаткан азы нормазын өскерткен товарларга объектини Реестриниң учедундан уштур дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

5. Реестриниң объект учедунга кириериниң чуруму

5.1. Реестриниң учедунга объектинин кириерде Орган Реестр тудукчузунче капсырылгада айтыпкан билдириишкенин хевирин чорудар, саазын болгаш электроннуг хевирлерге албанын эрге-хоойлу актыларының нормативтериниң долу даңзызын кириер.

5.2. Реестр тудукчузу беш хонуктун дургузунда:

1. документилериниң шын болгаш долу кылганын хынаарын организастаар;

2. объектиниң учедунга даңзы кодун тыпсыр;

3. Реестрге медээни кириер;

4. Реестриниң учедунга объектинин кириериниң журналга чогуур даңзыны боттандыраар;

5. Реестрге күрүне ачы-дузаларын кириер дугайында Органга дыннадыр.

5.3. Бир эвес сан-чугагайлары дүүшпес азы документилериниң утказы шын эвес болур болза, Реестр тудукчузу Реестриниң объект учедунга кириер ажилды соксадыр, илерээн четпестерин дораан дыннадыр. Орган бодунун ээлчээнде үш хүн дургузунда четпестерни эдер. Четпестерни эткен соонда Реестрге күрүне ачы-дузаларын кириер.

5.4. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының күрүне ачы-дузаларының Реестрин Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле бадылаар.

6. Реестрден объектиниң учедун уштурун чуруму

6.1. Күрүне ачы-дузаларын бээр болгаш ажил-чорудулгазын таарыштыраар талазы-биле хуваалда кылган Органның бүрүн эргелери-биле объектинин ажил-чорудулгазын соксаткан азы нормалары өскерилген дугайында актыны хүлээп алганда Реестриниң учедундан объектинин уштур.

Өскерилген объектинин Реестриниң учедунга чаа кылдыр кириер.

6.2. Акт күш кирген соонда он ажил хүннүң дургузунда Орган бо Дүрүмүн 6.1 пунктузунда айтыканын езугаар Реестрден күрүне ачы-дузаларын уштурунун чугулазының дугайында дыннадыгны Реестр тудукчузунче чорудар.

6.3. Бо Дүрүмнүн 6.2 пунктузунда айтыканы-биле Реестр тудукчузу дыннадыгны алган соонда ийи ажил хүннүң дургузунда Реестрден күрүне ачы-дузаларын уштур.

6.4. Реестрден ужулган даңзы номерин моон соңгаар күрүне ачы-дузаларына ажыглавас.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы Чурумга дүүштүр яамаларының материалдарына үндезилеп инвестиция төлөвилелдериниң экономиктиг дээштииниң үнелелин болгаш оларның боттандырылганын мониторингилээрин хандыраар.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар база Интернет четкизинде Тыва Республиканың

Чазаның албан-езузуун сайтызынга салырын хандыраар.

5. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың апрель 11-де №219 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын тургузар болгаш чорудар ЧУРУМУ

1. Нити чүүлдер

1.1. Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын тургузар болгаш чорудар Чурум (моон ыңай — Чурум дээн) Тыва Республикага инвестиция ажил-чорудулгазын организастаарына көрдүнгөн, аңаа болза:

1) Тыва Республиканың республика бюджетинден акша-хөрөңгилериниң күсели-биле акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына инвестиция чагыгларын чыыр чорудулганы организастаары;

2) Тыва Республиканың девискээринде боттандырып турар инвестиция төлөвилелдериниң ажыктыының үнелелин тургузары;

3) инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын (моон ыңай — Төлөвилелдер даңзызын дээн) тургузар чорудулганы чурумчудары, келир үеде ажыгдал чарыгдалдарын барымдаалап, оларны боттандыраарына чарыгдалдары Тыва Республиканың республика бюджетинче кириери;

4) инвестиция төлөвилелдериниң баш бурунгаар, амгы үеде болгаш дараазындагы мониторингизи кирип турар.

1.2. Бо Чурумнун сорулгазы болза инвестиция объектилерин шилип тура, субъективтиг факторларын салдар кадарын эвээжедиринче угланган башкарылга технологияларын шингээдири, үнелеп шилип чорудулганы шингээдири, инвестиция төлөвилелдерин чурумчудары болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинче оларны боттандыраарына чарыгдалдарын кириери болур.

1.3. Адырның яамалары болгаш агентилелдери (моон ыңай — яамалар дээн), муниципалдыг тургузулар болгаш албан черлери Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзызына кириер инвестиция чагыгларын белеткеп тура база инвестиция төлөвилелдериниң боттандырылганын мониторингилеп тура Чурумну албан сагыыр.

1.4. Чурум дараазында чорудулгаларны тодарадып турар:

1) инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына инвестиция чагыгларын тургузарын болгаш сайгарып көөрүн;

2) социал-бюджет болгаш сан-хөө ажыктыының кодунун талазы-биле инвестиция чагыгларын үнелээрин;

3) республиканың, муниципалдыг ажил-агыжы болгаш социал адырның инвестиция хереглелдериниң даңзызын тургузарын;

4) Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар инвестиция төлөвилелдериниң даңзызын, аңаа өскерилгелер кириер чорудулганы тургузарын;

5) инвестиция чагыгларын чурумчударына өскерилгелерин кириери;

6) Тыва Республиканың республика бюджетинге келир үелериниң ажыгдалдан чарыгдалдарын барымдаалап чаа инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына чарыгдалдарын кириерин, база ол ышкаш ында кириер инвестиция объектилериниң байдалын доктаамал үндезин-биле мониторингилээрин кириерин тодарадып турар.

1.5. Бо Чурумда дараазында билишкенин болгаш терминнерни ажыглап турар:

инвестиция объектилерин — инвестиция салышкыннары хереглеттинип турар республиканың чурттакчы чонунун амдырап-чурттаарына социал уjur-дузалыг объект;

инвестиция төлөвилели — капиталдыг салышкынны боттандыраарының экономикактиг барымдаалары, ону боттандыраарының хуусаалары болгаш хемчээлдери, ооң иштинде Россия Федерациязының хоойлужулгазына дүүштүр ажилдап кылган эргежок чугула төлөвилел-смета документациязы, база ол ышкаш инвестицияларны боттандыраар талазы-биле херек кырында хөделиишкенин тодарадылгасы (бизнес-план);

инвестиция чагыгы — бюджеттен акшаландыраарына чагыгны кириген инвестиция объектинин дугайында тускай долдурган медээлер;

инвестиция объектинин папсарту — инвестиция объектинин тайылбырлап турар болгаш республика ажил-агыжы болгаш социал адырны (моон ыңай — республика ажил-агыжы дээн) инвестиция хереглел-

дериниң даңзызында ооң рангызын тодарадып болур инвестиция төлөвилелин дугайында медээлериниң саавыр майыы бар документ;

республика ажил-агыжының инвестиция хереглелдериниң даңзызы (моон ыңай — Даңзы дээн) — кодтуң чаңгыс аай методология болгаш программа, техника принциптеринге доктааткан барымдааларына, инвестиция төлөвилелин бюджеттин акша-хөрөңгилериниң күсели-биле акшаландыраарын мурнады тодарадып турар төлөвилелдериниң социал-бюджет болгаш сан-хөө дээштииниң үнелелинге дүүштүр чурумчуткан инвестиция чагыгларын чыындызы; инвестиция төлөвилелдериниң даңзызы (моон ыңай — Төлөвилелдер даңзызы дээн) — адырларны барымдаалап тургускан болгаш бюджеттен акшаландыраар хүлээлгелерин кирип турар инвестиция объектилериниң даңзызы.

2. Инвестиция чагыгларын тургузарының болгаш сайгарып көөрүнүн чуруму

2.1. Тыва Республиканың яамалары болгаш агентилелдери (моон ыңай — яамалар дээн) Тыва Республиканың Чазаның бюджет төлөвилелин болгаш сан-хөө чылында сан-хөө планының ортумак хуусаазын ажилдап кылырының дугайында доктаалында доктааткан хуусааларда:

1) бо Чурумнун негелделеринге дүүштүр чагыгларны долдурар болгаш доктааткан негелделерге дүгжүп турарын экспертизалары-биле Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыжының яамызынче кириер;

2) Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыжы яамызы база харылап турар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы-биле дугурушкан болгаш долдурган ээлчеглиг сан-хөө чылында инвестиция чагыгларын Тыва Республиканың Экономика яамызынче чорудар.

2.2. Тыва Республиканың Чазанда адырның чогуур профильдиг күүсекчи органы чок организациялар, доктааткан чурум езугаар долдурган болгаш харылап турары Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы-биле дугурушкан инвестиция чагыгларын Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыжы яамызынче, ооң соонда Тыва Республиканың Экономика яамызынче боттары кириер.

2.3. Инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарына инвестиция чагыгларын доктааткан майык езугаар долдурар.

2.4. Инвестиция чагыгына инвестиция объектинин паспортун капсыраар.

2.5. Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыжы яамызы 20 ажилчын хонуктан хөй эвес хуусаада инвестиция объектилериниң даңзызынче кириеринге инвестиция чагыгларын дугуруш чок болза чогуур яамыже ойталап турарының дугайында ооң чылдагаанын айткан бижимел ойталаашкынны чорудар.

2.6. Паспортта айткан инвестиция объектинин кодун профильдиг яамы бодунун бажын билип харылаар эргелериниң кызыгаарында долдурар болгаш харылап турар Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы-биле дугуруштурар.

2.7. Яамаларын удурткучулары инвестиция чагыгларын болгаш Төлөвилелдер даңзызының талазы-биле отчеттук материалдарны тургузуп болгаш кирип тура, чагып турар инвестиция объектилериниң медээлериниң шынныг болуру дээш, күштүг бооп турар хоойлужулга езугаар харыс-салгалыг болур.

2.8. Тыва Республиканың Экономика яамызы 30 ажилчын хонуктан хөй эвес хуусаада яамаларын долдурган чагыгларын да кириген медээлери доктааткан негелделерге дүгжүп турарын, объектинин коду барын хынаар, ооң соонда Даңзыже кириер.

2.9. Чагыгларны кириерин болгаш оон мурнунда кириген чагыгларга өскерилгелер кириерин Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың республика бюджетиниң төлөвилелин кириеринге чедир 30 хонук четпейн турда доозар.

2.10. Инвестиция чагыгларын дараазында үнелээрин болгаш сайгарып көөрүн бо Чурумнун 3-ку эгезинге дүүштүр боттандыраар.

3. Инвестиция чагыгларын код талазы-биле үнелээриниң чуруму

3.1. Даңзыга кирир объектилерни тодарырынга, чагаан объект бүрүзү хөй чадалыг эксперт үнелелин эртер.

3.2. Инвестиция объектизи бүрүзүнге инвестиция чагыын дугуржуп турар үеде кодту тургузар.

3.3. Инвестиция объектизинин кодун инвестиция чагыларын чурумчудар аргазынга дүүштүр тыпсыр.

3.4. Инвестиция чагыларын чурумчудар арганы тыпсыр чурумун бо чурумнун №4 капсырылганында айткан.

3.5. Арганын кезектерин тургузарын Тыва Республиканың инвестиция төлевилелдерин экспертизалаар болгаш шилир талазы-биле комиссиязы тодарыдыр.

3.6. Аңаа кирир өскерилгелерни Комиссияның шийтири-биле кирир болгаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

3.7. Комиссияның составын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

3.8. Комиссия Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының специалисттерин, Тыва Республиканың хоойлужулга эрге-чагыргазының, бүдүрүлгелерин болгаш албан черлеринин төлээлерин, дээди өөредилге черлеринин болгаш эртем организацияларының төлээлерин кирирген ажилчын бөлүктү тургузуп болур.

4. Даңзыны тургузар болгаш чорудар чуруму

4.1. Даңзыны чорударын доктааткан майык езугаар Тыва Республиканың Экономика яамызы боттандырат.

4.2. Инвестиция объектизи Даңзыже кирирде инвестиция чагыларын үнелээр чурумунда көрдүнгөн чорудулганы сагаанда база аңаа объектинин кодун тодаратканда ынчан кирир.

4.3. Объектинин кодунун саны объектинин Инвестиция даңзында эрге-байдалын көргүзүп турар. Ол сан эвээш болган тудум, ол өске объектилерден бедик деңгелде туруп турар.

4.4. Даңзыны электроннуг чорудар болгаш оон хоолгазы саазынга база чорур.

4.5. Бир эвес инвестиция объектизинин көргүзүлгелерин өскертир азы ону Даңзыдан уштур деп барган таварылгада, саналдап кирирген яамы ол күүсекчи эрге-чагырга органын харыылап турар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын оралакчызы-биле дугуржулга езугаар Тыва Республиканың Экономика яамызынга бижимел дыңнадыр.

4.6. Даңзыны дараазында арга-биле эдип болур:

1) инвестиция объектизинин Инвестиция даңзындан уштурда, азы оон чамдык көргүзүлгелерин эдер апарганда, Тыва Республиканың Экономика яамызы чагааны алган хүнден эгелеп 5 хонук дургузунда өскертир;

2) кодту өскертири-биле өскерилге кирирде, яамы катап база чагыын дугуруштурар.

4.7. Инвестиция чагыларының Даңзы-зынга үндезилеп, чыл санында келир үеде боттандырат Төлевилелдер даңзызын тодарыдыр.

5. Төлевилелдер даңзызын тургузары

5.1. Төлевилелдер даңзызын кыска хуусада тургузар (1 чыл) – ээлчеглиг саң-хөө чылында төлевилелдер даңзызын база ортумак хуусада (3 чыл) – Келир үениң Төлевилелдер даңзызын тургузар.

5.2. Ээлчеглиг саң-хөө чылының төлевилелдер даңзызын келир үениң төлевилелдеринин даңзызын барымдаалап тургузар.

5.3. Келир үениң төлевилелдер даңзызын чыл санында чылдың төлевилелдерин күүсеткенин барымдаалап, эде көрүп турар.

5.4. Төлевилелдер даңзызынга алган кодунга дүүштүр Даңзыда үстүкү турушта турар инвестиция объектилерин кирир.

5.5. Төлевилелдер даңзызынга республиканың адрестиг инвестиция программаларының, кожууннарның социал-экономика хөгжүлденин комплекстиг программаларының кызыгаарында акшаландырырынга көрдүнгөн инвестиция объектилерин, база ол ышкаш эт-хөреңги, оон иштинде аңгы программалар-биле көрдүмзүн республика ажил-агыйын хереглелдеринге Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының саткан шимчевес өнүчү объектилерин болгаш дериг херекселдерин кирир болур.

5.6. Комиссия келир үениң Төлевилелдер даңзызын, инвестиция объектилеринин алган кодтарын эде көөр болгаш өскертир арга-биле, эде көрүп болур.

5.7. Бадылаттыг келир үениң Төлевилелдер даңзызынга өскерилгелерни болза, Комиссияның шийтирлеринге үндезилеп кирир болгаш ону Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

5.8. Келир үениң Төлевилелдер даңзызын өскерткен таварылгада, оон составынга Даңзыдан төлевилелдерни оларга берген сан кодтарыга дүүштүр кирир.

5.9. Тургузуп калган келир үениң Төлевилелдер даңзызынга үндезилеп, Комиссия ээлчеглиг саң-хөө чылында Төлевилелдер даңзызын тургузар.

5.10. Ээлчеглиг саң-хөө чылында бадылаттыг Төлевилелдер даңзызының составынга кандыг-даа өскерилге кирирде, Комиссияның документалдыг долдурган шийтирлеринге үндезилеп чорудар, Тыва Республиканың Чазаа сайгарып көөр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазының чогуур шийтири-биле бадылаар.

5.11. Ээлчеглиг саң-хөө чылында Төлевилелдер даңзызының составын өскерткенде, акшаландырышкыга объектилер даңзы-зынга кодунун саны-биле дараазында турар төлевилелди кирир.

5.12. Ортумак хуусаалыг болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында бадылаан Төлевилелдер даңзызын массалыг информация чепсектеринге албан парлаар болгаш Интернет четкизинге салыр.

6. Чаа инвестиция төлевилелдерин боттандырырынга чарыгдалдарын келир үеде ажылгала чарыгдалдарын барымдаалап Тыва Республиканың бюджетинче кирир чуруму

6.1. Инвестиция төлевилелдеринин ажил-тын үнелээринин кезектеринге саң-хөө талазы-биле ажил-агыйын болгаш төлевилелди боттандырганында келир үелеринин ажылгала чарыгдалдарының санаашкыны болур.

6.2. Инвестиция төлевилелдин Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгилеринин күсели-биле акшаландырырынга чүгле, бир эвес инвестиция төлевилелдерин келир үеде ажылгала чарыгдалдары ону боттандырганында саң-хөө талазы-биле ажил-агыйын ашпас болза, ынчан саналдап кирир болур.

7. Төлевилелдер даңзызын боттандырырының мониторингин

7.1. Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын Төлевилелдер даңзызының кызыгаарында акшаландырырынга бадылаан инвестиция объектилеринин байдалының мониторингин, Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы – республиканың апарган эт-хөреңгинин мониторингин календарлыг чыл дургузунда боттандырат.

7.2. Квартал санында, отчеттук кварталдың дараазындагы айының 15-ки хүнүнге чедир хуусада, яамылар – төлевилелдеринин эгелекчилери Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын яамызынче Төлевилелдер даңзы-зында көрдүнгөн хемчеглерни күсеткенин дугайында отчетту чорудар, а Тыва Республиканың Экономика яамызынга – боттандырып турар төлевилелдин социал-бюджет дээштинин үнелелин чорударынга эргежок чугула херек кырында болгаш планнап турар социал-экономика хөгжүлгелерин чорудар.

7.3. Квартал санында, отчеттук кварталдың дараазындагы айының 20-ки хүнүнге чедир хуусада, Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйын яамызы база Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы Тыва Республиканың Экономика яамызынга Төлевилелдер даңзызының күүселдезинин дугайында түннел отчетту чорудар.

7.4. Квартал санында, отчеттук кварталдың дараазындагы айының 30-ниң хүнүнге чедир хуусада, Тыва Республиканың Экономика яамызы боттандырып турар инвестиция төлевилелдеринин мониторингин чорудар болгаш Комиссияга сайгарып көөрүнге отчетту материалдарны белеткээр, оон иштинде:

1) боттандырып турар төлевилелдин социал-бюджет дээштинин үнелелин;

2) боттандырып турар инвестиция төлевилелин хуусаа бетинде соксадырынга үндезин бооп болур барымдаалар системасынга боттандырып турар төлевилелдин көргүзүлгелеринин дүгжүп турарының үнелелин;

3) инвестиция төлевилелин боттандырып тура хажыдышкынарны илереткен таварылгада Комиссияның дараазында хөдөлүшкенин талазы-биле саналдарны белеткээр.

7.5. Тыва Республиканың Экономика яамызының саналдарын сайгарып көрүп тургаш, Комиссия төлевилелдин эгелекчи-яамыларын болгаш төлевилелди удуртуп турар органнардан немелде информацияны негеп болур.

7.6. Мониторингинин түннелдери-биле Комиссия:

1) Төлевилелди удуртуп турар хүлээникчилерин болгаш яамыларны инвестиция төлевилелин боттандырып турарының эки түннелдеринин дугайында, төлевилел талазы-биле ажилды хуусаадан эрте соксадып болурун дугайында саналдарны кирибишаан, дыңадырынын дугайында;

2) төлевилелдин мониторингинин багай түннелдеринин болгаш илереткен хажыдышкынарның дугайында төлевилелди удуртуп турар хүлээникчилерге болгаш яамыларга сагындырыг бээринин дугайында;

3) төлевилелди удуртуп турар хүлээник-

чиден болгаш яамыдан илереткен хажыдышкынарны узуткаарынче угланган хемчеглерин даңзызын негээринин дугайында;

4) инвестиция төлевилелин боттандырырының негелделерин эде көөрүнүн дугайында, административтиг болгаш саң-хөө механизмдерин ажылгаарын кириштирибишаан;

5) төлевилелди боттандырырын хуусаа бетинде соксадырынга үндезин болуп турар барымдааларны күүседиринче сагындырылгыг инвестиция төлевилелин боттандырырын хуусаа бетинде соксадырынын дугайында;

6) инвестиция төлевилелин боттандырып турар хүлээникчилерге хамааты хоойлужулгазының нормаларын ажылгаарынын дугайында шийтирлерни хүлээп ап болур.

7.7. Хүлээп алган шийтирлер талазы-биле Комиссия протоколду долдурар. Ону илереткен хажыдышкынарны узуткаар хуусааларны доктаадыры-биле чогуур хемчеглерни хүлээп алырынга Тыва Респуб-

Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар быжыглаттыг эт-хөреңгини долаага салыр дугуржулгалар чурумунун дугайында

2008 чылдың апрель 24 № 237 Кызыл хоорай

2002 чылдың ноябрь 14-те «Күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелеринин дугайында» №161-ФХ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациязынын 1992 чылдың май 29-та «Долаа дугайында» № 2872-1 Хоойлузунга база Тыва Республиканың 2001 чылдың ноябрь 9-та «Тыва Республиканың күрүнениң өнүгүүн эргелеп-башкарынын дугайында» №1143 Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Мында капсырган Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар быжыглаттыг эт-хөреңгини долаага салыр дугуржулгаларның чурумун бады-

ликаның Чазааның Даргазынче чорудар.

7.8. Бир эвес Тыва Республиканың Чазааның Даргазы инвестиция төлевилелин хуусаа бетинде соксадыр чок болза инвестиция төлевилелинге өскерилгелерни кирир дугайында шийтирни хүлээп алган таварылгада, ук айтырыгны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужулга палатазынга сайгарып чугаалажыры-биле чорудар.

7.9. Төлевилелдер даңзызын боттандырырынче угланган Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгилерин тускай сорулгалыг ажылгаары дээш контролду чээлир башкарыкчылары – чакычылары бооп турар яамылар болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаны боттандырат.

7.10. Инвестиция төлевилелин даңзызын боттандырганының мониторингинин түннелдерин Комиссия протоколга ат салган үеден эгелеп 20 ажилчын хонук дургузунда массалыг информация чепсектеринге албан парлаар болгаш Интернет четкизинге салыр.

2. Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар быжыглаттыг эт-хөреңгини долаага салыр дугуржулгаларны Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызы боттандырат.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаалдыг күселединин контролюн Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының комплекстиг социал-экономика хөгжүлдэ эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 24-те №237 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар быжыглаттыг эт-хөреңгини долаага салыр дугуржулгаларның ЧУРУМУ

Бо Чурумну Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринге ол күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелеринде (моон ыңай – Бүдүрүлгелер дээн) Россия Федерациязының «Долаа дугайында» Хоойлузунун 19 чүүлүнүн 2-ги пунктузунга дүүштүр ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар быжыглаттыг Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салырынга чөпшээрелди бээринин дугайында айтырылганы шийтирлээр чаңгыс аай чурумну организастап сорулгаларга ажилдап кылган.

1. Нийти чүүлдер

1.1. Ажил-агыйжы эргелел эрге-чуруму езугаар Тыва Республиканың эт-хөреңгизин быжыглаан бүдүрүлге болза, бүдүрүлгени нийтизи-биле, эт-хөреңги комплексин болган оон структурлуг кезээн болгаш кезектерин, база ол ышкаш чамдык бажыңнар болгаш тудугларны база өске-даа эт-хөреңгини долаага салырында, Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының (моон ыңай – Яамы дээн) чөпшээрели-биле боттандырат.

1.2. Яамы Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салып дамчыдарынга чөпшээрелди, долааны күрүнелден бүртүкээр чедир бээр.

1.3. Яамы Тыва Республиканың эт-хөреңгизин болгаш эт-хөреңги эргелерин долаага салыр талазы-биле дугуржулгалар чорударынга чөпшээрелди бээр эргези чок.

2. Долааны боттандырырынга Яамының шийтирин алыр негелделери болгаш долдурар чуруму

2.1. Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салырынга Яамының чөпшээрелин алырда Бүдүрүлге (моон ыңай – долаа салыкчызы дээн) Яамыга №1 капсырылгада майык езугаар бижимел билдиришкенин кирир.

2.2. Билдиришкени дараазында документиленни капсырат:

2.2.1. Долаага салып турар эт-хөреңгинин даңзызын, сөөлгү отчеттук хүнде оон балансылыг өртүн айтырышаан, бүдүрүлгенин удуртукчузунун болгаш кол бухгалтеринин адын салган база бүдүрүлгенин таңмазы-биле быжыглаттыг болур.

2.2.2. Долаа дугайында керээнин төлевилелин, аңаа долааның хевирин баш удур көргөн негелделерин, долаа-биле хандырыгын негелденин алыс утказын, оон хемчээлин, хүлээлгелерни күүседир хуусааларын болгаш чурумун, долаага салган эт-хөреңгизин составы болгаш өртээ, долаа салыкчызын долаага салып турар эт-хөреңгинин камгалалының негелделери, база ол ышкаш талаларның дугуржуканы өске-даа негелделерни кирир.

Керээге долаа-биле хандырыгын хүлээлгелерин долаа дугайында негелдени (чээли дугуржулгазы, оон иштинде банк ссудазынын, садар-садып алырынын, эт-хөреңги хөдөлүлгелерин, чүктелери сөөртү-

рүнүн дугуржулгазын дээш, оон-даа өске) кирирген таварылгада, ол дугуржулганын төлевилелин кирир.

2.2.3. Сөөлгү отчеттук хүнде долаа салыкчызын бухгалтерия отчету, ол болза күштүг бооп турар хоойлужулгада көрдүнгөн хемчээлдериг болгаш майыктыг, аңаа бүдүрүлгенин удуртукчузу болгаш кол бухгалтер адын салыр.

2.2.4. Бүдүрүлгенин эргелеп-башкартып турары адыр ведомствозу-биле дугуржулга езугаар эт-хөреңгини долаага салгаш, чээли акша-хөреңгилерин кириштирери эргежок чугула бооп турарынын саң-хөө-экономика хөгжүлдэ болгаш техниктиг барымдаазын капсырат.

2.3. Яамы болза:

долаа салыкчызын билдиришкенин бүртүкзүн үеден эгелеп, ийи неделядан хөй эвес хуусада чөпшээрелди берип турарынын дугайында шийтиринин төлевилелин Тыва Республиканың Чазаанга сайгарып чугаалажыры-биле кирир;

Тыва Республиканың Чазаа шийтирини хүлээп алганда, Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салырынга чөпшээрээнинин азы ойталаанынын дугайында шийтирини хүлээп алыр;

№2 капсырылгада берген майык езугаар долаа дугуржулгаларының даңзызын чорудар.

Долаа салыкчызы болгаш долаа эргелекчизи дугуржулгага атты салган соонда, долаа дугайында дугуржулганын хоолгазын Яамыга кирир.

2.4. Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салыр чөпшээрелди бээринге дараазында үндезиннер-биле ойталап болур:

2.2. пунктуда санап айткан документиленни долугу-биле кирибзэн болза;

эт-хөреңгиге хамаарыштыр үшкү тала-ның эргелери бар болза (хөдөлүлгө, долаа); долаа-биле хандырып турар хүлээлгелерин күүседиринин боттук аргазы чок бооп турар болза, ынчан ойталап болур.

2.5. Долаа дугайында дугуржулга өскерилгелер болгаш немелде кирирде, база долааны солугарда, долаага чөпшээрелди алырынга чурум езугаар ол-ла хевээр чорудар.

3. Түннел чүүлдер

3.1. Долааны соксатканда, долаа салыкчызы Яамыга долаа эргелекчизинин берген чогуур документиленни кирир.

Долаа эргезин соксатканынын дугайында долаа дугуржулгаларынын даңзы-зынын чогуур одуруунга демделээр.

3.2. Бир эвес хоойлужулга-биле азы долаа салыкчызынын долаа эргелекчизи-биле дугурушканы езугаар Тыва Республиканың эт-хөреңгизин долаага салыр дугайында дугуржулганы нотариатка шыныдары көрдүнгөн болза, ындыг шынызылганы долааны боттандырырынга Яамының чөпшээрелин алган соонда чорудар.

Ындын ырым — хөөмей-сыгыт...

(Делегей чергелиг ат-сураглыг «Тыва кызы» бөлүкүнүн хөөмейжизи Айлаңмаа Дамыраң-биле интервью)

— Айлаң, силер тургустунга-ла он чыл болуп турар «Тыва кызы» бөлүкүнүн хөөмейжилеринин бирээзи-ле болгай силер. Бодум хуумда чаңгысклассчым болуруңга сеңээ аажок чоргаарланып чоруур мен. Бөлүкчелерни канчаар хевирлеттирип келгенини дугайында номчукчуларга кыскасы-биле таныштырып көрүңер.

— Бай-Тайга кожунун Бай-Тал школазын 1992 чылда дооскаш, Кызыл хоорайга кээримге, угбам мени баштай хлеб быжырап черге өөренип алырын сүмөлзэн. Чеде бээривиске, акша төлөп өөренир мындыг, тозан чылдарда ай-айы-биле акша-шалың үнмес, берге үе турган болгай. Оон ынчап ора, школага, кожунга болгулап турган мөөрейлерге хөөмейлеп турганымны сактып келдим. А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинче өөренип кирер шылгалдаларны бергедээшкн чокка дужаа-гаш, бир чыл бурунгаар ажыт-тынган тыва национал салбырның студентизи болу бердим. Сөөлүнде барып, ол салбырның ийиги доозукчулары болдувус, бөлүүвүстүн удуртукчузу Чодураа Тумат баштайгы доозукчузу. Чодураа ону дооскаш, Кызылдың училищезинге (амгы үеде колледж апарган) ажылдап берген. 1996 чылда мени база бодунуң чоогунче тыртып алган кижини. Башкывыс Татьяна Балдан ак орукче удешкенин ам-даа чылыы-биле сактып чоруур бис. 1997 чылда делегей чергелиг хөөмей симпозиуму болур деп сураан дыннааш, Чодураа-биле кады хөөмей күүседип чоруур кыстар бөлүүнден тургускаш,

киржир-дир деп сүмөлешкен бис.

Ынчалза-даа мен өг-бүлөм аайы-биле Бай-Тайга кожунче чоруур апарган мен, ынчалдыр бир чыл иштинде харылзаавыс үстү берген. Амгы ышкаш соталыг телефон турган болза, хой-даа када-рып чорааш, чугаалажып чораай эртик. Өг-бүлөмде алды кижини бис. Улуг акылыг, дөрт дунмалыг мен. 1998 чылда Кызылче дедирлепкен мен, сөглзэн сөс — керткен ыяш. Бөлүүвүстүн хевирлеттирип тургустунарынга хөөмей симпозиуму улуг идиг болган. Хөөмейлээр уруглардан аңгыда, хөгжүм-биле үдеп, каастап турар эштеривис база бар. Шулту чеди кижини бис: Чодураа Тумат, Шолбана Белек-оол, Айлаң Ондар, Аяна Монгуш, Майя Дүпчүр, Шончалай Ооржак-Чооду база мен. Он чылдың нүүрүнде Россия Федерациязының Улустун артизи Надежда Куулар угбавыс улуг деткимчени көргүзүп чоруурунга өөрүп четтирип чоруур бис.

— Бөлүкчелерни адын кым адааныл? Оон аңгы чүчү деп вариантылар турганыл?

— Баштайгы дээрзинде «Оргаадай» деп-даа ат турган. Алдарлыг хөөмейжи Хунааштар-оол Ооржактын «Хөөмей» журналыга бижээн чүүлүнде кыстардан тургустунган «Тыва кызы» деп бөлүктен тургусса дзэн бодаалыга каттыжып, хуралдааш, ону бир үн-биле бадылап алган бис.

— Өг-бүлелер дугайында таныштырып көөр силер бе, чаңгысклассчы? Черле ынчаш концертке белетке база гасгастар чезинде ажы-төлүкчелери, өг-башыңарны каап-каш, чоруптарыңарга, улу-зүңар деткир-дир бе?

— Чаңгыс оолдуг мен, оон ача-зы-биле чарлы берген бис. Ынчалза-даа хоорайлар, суурлар кезинде кунчугларымга оглумну аппарып, чагып каар-ла-дыр мен. Олар база мени деткип чоруурлар. Кызылга турганымда, аргалыг-ла болза бодумдан ыратпайн, белет-келдер үезинде эдертип алыр-дыр мен. Кижиниң төлү кончуг, чанынга чорда, сагышка-даа дыш болгай.

— Аныяк кижини-дир силер. Даштыкы чурттарга-даа удаа-дараа четкилзэн, хөй чон-биле ужуражып каапкан, ынчаарга мөгейикчилеринер база арбын. Хөөмей сонуур-гаар дыңнакчыларыңардан силер-биле өг-бүлө тударык санал кирир улус кайын чок деп?

— Солунга ону чарлап канчаар (каттырар). Ындыг таварылгалар тургулаан-на харын.

— Силерниң менеджериңер бар бе? Мындыг талантылыг кыстарның деткикчилери чүге чок деп?

— Менеджеривис Откун Достай Деткикчилеривис — чоок кижилеривис, дөргүл-төрелдеривис, эш-өөрүвүс, эриг баарлыг чонувус. Тыва хөгжүм херекселдерин бистерге «Чиргилчин» бөлүүнүн артистери Дамдын Алдар, Ондар Мөңгүн-оол дээр ус-шевер акыларывыс казап, кылып берип турар. 2008 чылды Тыва Республикада хөөмей чылы кылдыр чарлаан болгай. Аңаа уткуштур «Хөөмей-сыгыт — чаштарга» деп акцияны чарлап, Кызыл хоорайның база Каа-Хем, Бин-Хем, Кызыл кожуннарның элзэн каш школаларына ужура-жылга-кичээлдерни эрттиргилзэн бис. Аңаа чүгле сыгыт-хөөмей күү-

седир-биле кызыгаарлавайн, хөөмейниң янзы-бүрү хевирлерин салып берип, тыва национал хөгжүм херекселдерин (чадаган, игил, хомус, бызаанчы) таныштырып, оларны канчаар, кандыг материалдар-биле кылырын тайылбырлап берип чораан бис. Уруглар боттарының сонугаан айтырыгларын үзүк чок салыр боор чорду. Кожуун-нарже үнүүшкүннер кылырынга чарыгдалдарны «Регион 17» таксиниң ээзи бодунга ап, чедер черивиске хомудал чок чедирип, деткип турду.

— Он чыл болган юбилейлиг концертиңер эрттирген-дир силер. Белеткелче чеже үйгү-чүдүн чок хонуктар чимзэн дээр. Болуп эрткен «Хөөмей» симпозиумун санавакка, бичи дыштаныр чөлөр турар-ла боор аа? Чүчү планнап тур сен, Айлаң?

— Бодум Улан-Удэде Чөөн Сибирийн культур академия-зында өөренип турар мен. Мерге-жилим — дирижер, улусчу уран чүүлдүн удуртукчузу. Удавас сессиям эгелээр, аңаа белеткенер мен.

— Күзелиң чүл?

— Бодум романтик болгаш, чурттар кезиксээр мен. Японияга ам бир четсе деп күзелдиг мен. Оон аңгыда бүгү тыва чонумга экини күзээр мен. Чогаалчы Александр Даржай «Каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен» деп бижээн болгай. Бүгү-ле чүве эки болзун.

— «Тыва кызының» кыстары баажызы чок тывызык дег-дир силер. Орууңар ак болзун, ам-даа чогаадыкчы ажылдаңар-ла, хоюг хөөмей-ңер үстүп төнмезин!

Меңги ООРЖАК чугаалашкан.

Амыдыралдан чугаа МААДЫРГА ЧОЛААЧЫЛААНЫМ

1961 чылдың күзүнүнде Тес-Хем кожунунуң Берт-Даг суурга чурттап турган бис. Акым Ленин аттыг совхозтуң чолаачызы.

Бир эртен ол конторадан келгеш:

— Мен директордан 4 хонук шөлзэ дилеп алдым, аңчылар-биле тайгалаарым ол. Бир эвес суур иштинге ол-бо ажыл тыпты берзе, улус дилеп келзе, даштын ГАЗ-51-ни ажылдаткаш, оларның чоруун кылып бээр сен — дей-дир.

Амырай-ла берген мен. Мен чолаачы эвес-даа болзумза, бешки класстан эгелзэш, акымның машиназының кабиназынга олурупкаш, ооң-биле кады хал-дып хүнзээр турган мен. Мээң машина башкаларына сонугалдыымны акым аажок билер, ынчангаш руль артынга мени бо-ла олуртуптар кижини.

Харалааның, машина дилеп кээр кижини, өш-биле дөмей, кел-бестзэш турупкан. Улус дыңнап, билзін дээш машинамын хүнде 3-4-даа катап ажылдадыр-даа мен. Оон өжүрүп каар.

Бир-ле эртен бажыңывыс эжини кижини соктай-дыр. Кирип келзе-ле, суму даргазы Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкуну бо.

— Акыңның тайгалап чоруп-канын билер мен. Меңээ ам машина тоң чугула бооп-тур. Суур үстүнде бажыңда тууйбуларны меңээ эккеп бээр аргаң чүл? Бажыңымда септелге кылдырып, печка салдырып тур мен ийин — деп-ле, бо.

Амырай берзимзе-даа, мынча дидим:

— Чеңгемге-ле чугаалаа-ныңар дээр боор, дарга.

Чөпшээрел-даа алдынган. Даргамны чанынга олуртупкаш, машинамын ажылдаткаш, суурну өрү тутсуп-ла ор мен.

— Дөө ол, чаа херимниг бажың чанынга доктааптар сен аа — деп, даргам чугаалай-дыр.

Бажың чанында чыскаай чыып каан тууйбуларны дарга-биле иелзэн чүдүрүп алгаш, суурну куду тутсуп олур бис.

Өш-биле дөмей, совхоз директору Чадамба Хүрөн-оолович Ооржак оруувуста бо тур.

— Па, Дөмүр-оол чедип келгени ол-дур аа — деп бодааш, мында сөөртүр чүве бар чүве, бо машинаны манап тур мен. Бо бичини оолду кайыын тып алдын, Намгаевич? — дээрге, улам-на бичинилей берген, сестип олур мен он.

— Бо оол — чолаачыңарның дунмазы-дыр. Кызылдың башкы училищезинде өөренип турар, чолаачыда база өөренип турар, бо чылын доозар. Дуржулгалыг чолаачы-биле дөмей, магалыг оол-дур. Ажыгланар харын, дарга — дээрге, ам харын амырай берген болгай мен.

— Мен машинага арай пат мен, аал. А трактор биле танкыны эки билер мен, төрелдешкек амытаннар болгай — деп, танкист, Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывалардан эң баштай алган Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкуну меңээ ынчан чугаалап чораан чүве. Чаңгыс удаа-даа болза, Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунга чолаачылаар аас-кежини меңээ ынчан таварышкан болбазыкпе.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Сцена болгаш чаражым — ЧЕПСЭЭМ ОЛ-ДУР

Украинаның Улустун артисти Таисия Повалий Россияга Николай Басков-биле кады ырлаан соонда, дораан алдаржый берген. Бо чараш ыраажының дугайында дидир-дидир чугаалар ала-чайгаар тыптып, хөйүнү сонуггалын болдуруп турар. «Сылдыстар дугайында» сеткүүлдүн корреспондентизи ооң-биле ужурашкаш, номчукчуларның сонуггаан айтырыгларына харылап бээрин дилзэн. Оларның аразына болган чугааны допчузу-биле бистин корреспондентивис очулдурган.

— Таисия, ам Николай Басков бот болгай, силерниң чогаадыкчы кады ажылда-жылгаңарга бо байдал салдарлыг бодур бе, кандыгыл?

— Чогаадыкчы ажылдыг улустун хууда амыдыралы ажылга салдарлыг болбас аргажок Коляны-даа, Светаны-даа кээр-гээр-дир мен. Светлананың ачы-зында бистин дуэт тывылган-на

болгай. Өөм ишти — продюсерим Игорь Лихута-биле бижиткен ырларывысты чорудуп бээривиске, Светлана оларны өөренип көргөш, Коляга мээң-биле кады ажылдаарын сүмөлзэн. Ынчангаш оон ка-дайы эвес болза, бис кады ырлашпас-даа турган бис. Ийи тала-ның кайызынга-даа болчур аайын тыппас-тыр мен, ол-даа болдунмас херек боор он, кайызы-даа меңээ

чоок кижилер-дир. Моон сонгаар та чүү болур чүве, коргар-дыр мен.

— Силер база чарлып деп чөөни эрткен болгай силер, бо өөңер ишти бир дугаар ашааңар эвес деп билер бис. Өг-бүлени канчап камгалап арттыларының чажыдын ам биле берген боор силер аа?

— Кол-ла чүве бот-боттарыңче эвес, а чаңгыс угже көөрү деп бодаар мен. Чүгле ынак кижизин-биле чурттаар деп чүве барык болдунмас, чүге дизе дораан хөңнү кала бергей-ле. Мен эң баштай 17 харлыымда өгленген мен. 18 харлыымда Денисти божудум. Өөм ишти бодумдан элзэн улуг турган. Кадай кижини бажың, ажы-төл ажылындан өске чүве кылбас ужурулуг деп бодаалдыг кижини. Чогум эки кижини, ынчалза-даа аажы-чаңывыс таарышпаан. Чарлып алгаш, музика-биле кичээлдеп эгелзэн мен. Оон Лихута тыптып келген, ол элзэн каш европейжи бөлүктөргө ажылдап каапкан, арга-дуржулгалыг хөгжүмчү-дүр. Коллегалар тургаш, дыка дүрген ашак-кадай апарган бис, ол-ла хевээр каашпаан бис.

— Иелээ чогаадыкчы улус боорга берге бе?

— Маргылдаа, алгыш-кырыш-даа туруп болур болбайн аан, ынчалза-даа бис чаңгыс команда болганывыста, бодаалдарывысты

янзы-бүрү сөстөр-биле солчуп каапкаш, сөөлүнде эптежи аар-ла-дыр бис. Ынак кижизин кижини өршээр ышкажыгай. Улгаткан тудум ынаам улам күштөлип ора-рын бодум безин кайгаар-дыр мен. Он сес харлыг-биле дөмей мен, сагыш-сеткилде дойлушкун хевээр.

— Кайда-даа аныяктар-ла аныяктар хааннап турар, ол силерге коргунчуг эвес-тир бе?

— Чок, шуут чок! Кайы-даа назыда чараш бооп болур-ла болгай. А чараш херээжен кижини дээрге, ынакшып чоруур кижини. Ынак херээжен кезээде чараш болгаш аныяк болур.

— Парлагда силерни хөй-ле пластиктиг кезишкннер эрткен деп бижип турар болгай...

— Каш чыл бурунгаар элзэн каш эгилеримни ап кагдырып каапкан мен деп бодум рекламалап алган мен. «Сцена дзэнде херээжен кижини чүнү-даа канчаптарынга белең бе?» дзэн хевирлиг айтырыгга, баштактанып харылааным ол-дур ийин. Оон соонда-ла үш-үдүрүм чугаалар эгелзэни ол. А эмчилерге чаңгыс-даа катап барып көрбзэн мен. Сцена биле чараш чорук — мээң чепсээм ол-дур.

Сарыг шажын

ХОВАР ТЫВЫШ

Пор-Бажың шивээзинде ажилдап турар экспедиция ховар тывышты Тываның Камбы-лама эргелелинге дамчыдып берген, ол дээрге сарыг шажынның судурларының ховар дээн коллекциязы-дыр.

Ону таптыг-ла Бүгү-делегейниң «Пор-Бажың: геоархеология болгаш культурлуг тураскаалдар» деп хову семинарының ажиттынып турар хүнүнде, июль 29-та, дамчыдып берген. Тываның сарыг шажынчыларының баштыңы Апыш-оол Саттың чугаалап турары биле алырга, ол ховар тывыш. «Өске өртемчейниң мерген угаан судурлары-дыр» деп, Камбы-лама чугаалаан. –Бо дээрге дээди философияның судурлары-дыр, оларга даянып, кайгамчык бедиктерге чедип, багай чоруктардан адырлып, камгалалды ап болур. Мындыг бедик, нирвана байдалынга, Богда башкының байдалынга чедирер судурларны делегейниң чүгле эң-не улуг хүрээлеринге азы шажын төптеринге шыгжаар турган. Бо судурларны Тываның девискээринден

тыпканы дээрге-ле, маңаа эң сайзыраңгай чыры-дышкын төвү турганының бадыткалы-дыр. Тывылган судурларны чара парлааш, бистиң республика-выстың чаагайжыырынга ажыглаар бис, ол музейге шыгжамырга чыдар ужурлуг» — деп, Камбы-лама түннэн.

Август 3-те Камбы-лама судурларны Тываның национал музейинге дамчыдып берген. «Төгериң столга» Тывада археология айтырыгларынга хамаарыштыр бир судурну — бүгү судурларның өзээн Камбы-лама онзалап демдеглээн. Судурнуң 84 одуруун тайылбырлаарынга хөй-хөй философчу трактаттар негеттинери чугаажок.

Судурларны хову семинарында келген эртемденнер Тере-Хөл кожуунда куйларның бирээзинден тус черниң чурттакчыларының дузазы-биле тыпкан. Экспедицияның киржикчилериниң ажил-херээнге хамаарыштыр алырга, ол дыка эки демдек болуп турар. «Тыва Республиканың сарыг шажынчыларынга бо судурлар онза чугула болуп турары биске дыка өөрүнчүг-дүр» деп, «Пор-Бажың» төлевилелдин эртем удуртукчузу, Чөөн чүк музейиниң директору Тигран Мкртычев чугаалап турар.

www.tuvaonline.ru.

2004, 2005 чылдарда республика бюджетинден чиигелделиг чээли алгаш, дедир эгитпейн турар бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчылар дугайында ДЫЦНАДЫГ

Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели 2004, 2005 чылдарда Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы ажил-чорудулганы деткиир Фондузун таварыштыр республика бюджетинден чиигелделиг чээли алгаш, эгитпейн турар бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчылар дугайында дыцнадып тур.

Республика бюджетинге өрелиг мында ады кирип турар сайгарлыкчылар:

1. Тыва Республиканың биче сайгарлыкчы ажил-чорудулганы деткиир фондунуң ажилын.

2. Бодунуң кожуунунга болгаш бүдүн республикага сайгарлыкчы ажил-чорукту сайзырадырынга күрүнениң моон-даа сонгаар деткимчезин доктаадып, аңаа шаптыктап турарлар.

Агентилел биле Фонд ады кирген бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчыларга кыска хуусаа дургузунда күрүнге өрезин төлээрин сүмелеп тур. Эгитпээн таварылгада, бюджетке өрелиг арткан бүдүрүлгелер болгаш сайгарлыкчылар дугайында материалдарны кеземче херээн оттурары-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарже дамчыдар.

2008 чылдың июль 28-тиң байдалы-биле, 2004-2005 чылдарда күрүнеден деткимче алгаш өрелиг арткан бүдүрүлгелерниң болгаш сайгарлыкчыларның даңзызы

№	Ф.А.А., ажилдап турар чери	Өрөзи		
		кол өрөзи	хуузу	хөөзү
Кызыл хоорай				
1	Биче-оол Сергей Кунажаевич, хуу сайгарлыкчы	490000	0	72000
2	Монгуш Шолбан Максимович, хуу сайгарлыкчы	450000	20000	25000
3	Монгуш Шолбан Хилик-оолович, хуу сайгарлыкчы	300000	2900	48700
4	Тумат Долаана Донгаевна, хуу сайгарлыкчы	200000	20000	40150
5	Дагбалдай Валентин Донгакович, хуу сайгарлыкчы	165400	77500	17500
6	Куулар Кадыр-оол Калдар-оолович, хуу сайгарлыкчы	112000	8800	37000
7	Монгуш Айлан Балдановна, хуу сайгарлыкчы	80000	26500	31500
8	Мадээ Роман Евгеньевич, хуу сайгарлыкчы	30000	27000	6500
Барыин-Хемчик кожуун				
1	Ооржак Шолбан Александрович, сельпо «Мажалык» даргазы	1200000	390000	450000
2	Мижит-Доржу Айдын Владиславович, хуу сайгарлыкчы	500000	135000	178000
3	Монгуш Анатолий Севээн-оолович, КБК «Саян» даргазы	235800	0	0
4	Ооржак Светлана Канчыириновна, хуу сайгарлыкчы	150000	10987	26108
Эрзин кожуун				
1	Лойгу Артур Широкович, хуу сайгарлыкчы	167000	16000	25360
2	Сегбе Наталья Демирзеевна, КБК «Чыргаланды» даргазы	145000	0	3500
3	Дамба Джонни Сандыевич, хуу сайгарлыкчы	100000	4600	18700
4	Каева Сардаана Доржу-Белековна, хуу сайгарлыкчы	60000	18000	0
Мөңгүн-Тайга кожуун				
1	Херлии Борис Иргитович, КБК РА «Хин-Актоол» даргазы	500000	165700	179890
Ак-Довурак хоорай				
1	Апыш Чодураа Ура-Базыириновна, хуу сайгарлыкчы	350000	66000	129000
Бай-Тайга кожуун				
1	Санчаа Эрес Монгушевич, хуу сайгарлыкчы	260000	26000	52000
Таңды кожуун				
1	Чадамба Василий Самбуевич, хуу сайгарлыкчы	150000	39000	35000
2	Оюн Геннадий Биче-оолович, КБК «Заря» даргазы	100000	30000	37000
Тожу кожуун				
1	Комбу Аида Сарыг-ооловна, хуу сайгарлыкчы	250000	13700	36700
Чаа-Хөл кожуун				
1	Монгуш Юрий Ян-оолович, хуу сайгарлыкчы	218000	1200	30000
Каа-Хем кожуун				
1	Бичекей Орлан Арагачиевич, хуу сайгарлыкчы	200000	8300	59105
Дзун-Хемчик кожуун				
1	Куулар Маргарита Мандан-ооловна, хуу сайгарлыкчы	54000	2600	5900
2	Куулар Шолбан Кызылдаевич, хуу сайгарлыкчы	100000	1900	19000
Кызыл кожуун				
1	Монгуш Долбан Сандыириновна, КБК «Чимит» даргазы	150000	18740	30217
Тес-Хем кожуун				
1	Данзурун Клавдия Чалбаевна, хуу сайгарлыкчы	141000	30000	11193
Улуг-Хем кожуун				
1	Шарап Юрий Содунам-оолович, КХН «Гидротехник» даргазы	0	85000	204000
2	Кужугет (Донгур-оол) Алена Викторовна, хуу сайгарлыкчы — чээлини алырга Чаа-Хөл кожуун чагыргазы дилег бижики кириген	105000	24000	32000

Айтырыглыг харылзажыр чер: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 16, Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилел, тел.: 6-20-87, 6-25-18.

Наадым-2008

Эң чараш

дериттинген аът

Өвүр кожууннуң төвү Хандагайты суурга эрткен «Наадым-2008» байырлалының үезинде «Аът мунукчузунуң эң эки национал дерилгези» деп мөөрей база болуп эрткен.

Тыва Республиканың Аът спортунуң федерациязының даргазы Эдуард Дагба-Ламага удурткан комиссия (№1 чурукта) мөөрейниң он ажыг киржикчилеринге шыңгыы негелделиг болган. Олар аъттың эзер-чүгенинден эгелээш, мунукчузунуң даалыңында суп каан чүүлдерге чедир хынаан. Кажан аъттарның каасталгаларын, дерин хынап тургаш, комиссия кежигүннери ажык-чарлыг чорукту көргүзүп, чамдык таварылгаларда оларның четпес талаларын көрүкчүлерге чарлап турган.

Шыңгыы хыналданың түннелинде комиссия кежигүннери бирги черни Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл суурдан чылгычы Сергей Тюлюштүн ала-

шилги аъдынга (№2 чурукта) тывыскан. Бо мөөрейге Наадымның бо чылгы тилекчизи аът ээзи телевизор-биле шаңнаткан. Ийги-үшкү черлерни Өвүр кожууннуң Хандагайты суурдан Владимир Монгуштуң уруу биле оглу ээлээннер. Дөрткү черге Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузун төлээлеп киришкен, а алыс боду Кызылдың №8 ортумак школазының өөреникчизи Аннета Куулар (№3 чурукта) төлөптиг болган. Мөөрейниң шаңналдыг черлерин ээлээн бо киржикчилерге өртектиг белектерни тывыскан.

Наадымның аът чарыштарының соонда, эмдик мал өөредир мөөрей база болуп эрткен. Малдарны Хандагайтының чылгычызы Владимир Монгуш берген. Бо мөөрейге республиканың кожууннарындан үш кижжи составтыг 12 команда киришкен. Бо мөөрейге аътты шалбаа-дарындан, тударындан база мунарындан аңгыда, аңаа үр үеде олурарын база өөренип көргөн. Чидиг демиселдин түннелинде бирги черни Тес-Хем кожууннуң О-Шынаа сумузунуң командазы чаалап алгаш, телевизор-биле шаңнаткан. Ийги черге Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала сумузунуң, а үшкү черге Өвүрнүң Торгалыг сумузунуң командазы төлөптиг болган. Оларга өртектиг белектерни тывыскан.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Уруглар болгаш улуглар

СӨҢНҮГ ЧЕТКЕН

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының бирги оралакчызы Раушан Орымкановна Сандан-оол Кызылда чаштар бажыңыга яамының ажилдакчыларының мурнундан август 4-те сөңнүг четкен.

Бо албан черинде 3 харга чедир 53 чаштарны азырап турар. Бо хүннерде 42 чаштар сагыш човангыр азырадыкчыларының хайгааралында, 11 чаштарны чайгы дыштанылга үелеринде авалары ап алган.

Херим иштинде уругларга таарымчалыг кылдыр дерзэн садчыгашта хүндүскү удуур шак соонда агаарлап турар үезинде (чурукта) чеде бердим. Мени мурнай КТРК-ның болгаш тыва радионун ажилдакчылары чедип келген ук албан чериниң улуг эмчизи Светлана Биче-ооловна Яндай-оолдан сонуургаан айтырыгларын билип ап турлар. Даштын херим иштинде чаштарга чеде бээривиске, баштай дыка сонуургааны аажок бисче чоокшулап келгеш, оон ырай бергеш, «конфета бербедилер» деп кижизидикчи башкызынга «хоптанып турарын» дыңнааш, бодумнун таламдан өгбелеривистиң чаңчылын сагывайн барганымны эскерип кагдым. Тыва улус бичии уругларлыг аалга хол куруг кирбес-ле болгай. «Новый век» телекомпанияның оператору тырттырар дээш чоокшулай бээрге, Даша дээр бичии 2 хире харлыг уруг өөрөнгени аажок, хүлүмзүрүп алган тур. Даша бодундан 1 азы 1,5 хар хире улуг акызы-биле мында

турарлар. Оларның авазы хосталгазын казыттырып шииттирген. Бичии уругнун ак-көк карактарында, хүлүмзүрүнде бир-ле чаш кижиге хамаарышпас, хомудал, оспаксыралдың оттарын көрдүм. Азы мени өскөлээр ол чүве ийкеле... Дөмей-дөмей хептерлиг чаштарны көөрге, чаптанчыын канчаар! Ынчалза-даа бистерниң, улуг улустун частырывыс дээш, мында ада-иениң эргелели чокка өзүп орап бо кем чок чаштарны көргөш, аваңар кайда-ла сагыш амыр ара-

галап, хостуг чаңнап чор ирги азы өске өг-бүлезинде уруун эмзирип оргаш, оон карактарын сеңинге дөмейлээр ирги бе дээн бодалга алзып олурдум. Амыдырал элдеп-ле хоойлулуг чүве аа, бир кижиге төлдүг боор дээш чыл-чылы-биле эмчилеп шаг бооп, уйгу-чыдын чок чоруур, бир кижиге төрүп каан төлүн октапкаш, амыр-дыштыг чурттап чоруур аан. Мындыг бодалдарга алзыпкан олурумда, белектер чүдүрген машина бо келди.

— Чаштар дээш, оларның кадык-чаагай өзери дээш бичии-даа када болза, оларга аас-кежикти, өөрүшкүнү шаңнаары-биле Кадык камгалал яамызының ажилдакчылары акша-төгөрик чыггаш, уругларга конфета-чигир аймаан сунуп турары ол-дур. Ынчангаш дараазында Чазактың тускай со-

рулгалыг программалары езугаар акшаландырышкын-биле уругларның кадык-чаагай өзөринге дөгүм болзун дээш, 2 соодукчу, 3 соодар камера, 3 чем плитазы, музыкалыг төп, 15 стол, 50 сандай, кургаг бассейн, маңнаар орук-чугаш, тудуп ойнаар «Архитектор» деп комплект, ам-даа кылаштап өөрөмнүн чаштарга 21 сандай, ДВД дээш, амыдыралга ажыктыг дериг-херекселдерни берип тур бис—деп, Р. О. Сандан-оол белектерни хүлээтти.

Чаштар ол чугааны кайын дыңнаар, билир ийик, ынчалза-даа олар кезээки чемде яамының ажилдакчыларының белзэн үнелеп көөрлер. Ынчан чамдыктарының угаанынга ол турскаалдыг хүн дугайында сактышкын бүлүртүн-даа бол, артып калыры магат.

Айлаң ДАРЖАА.

Белектерлиг машина.

Чагаалар аразындан

АГЛЫК КЫЗААЗЫНГА

Алаш аксындан оон уну-биле өрү өскей бээрге, оон ийи талазындан даглар чоокшулажып келген чер бар. Ону Аглык кызаазы дээр.

Шаандан тура ажылчын кижилер олче кичээнге салып чораанын билир мен. Ылаңгыя Дөң-Терезиниң шевер кижилери: Доржу Монгуш, Достак-оол Ооржак, Содаачы Ооржак суглар Аглык кызаазын боору белең, аңаа далган дээрбезинден кылып алза деп чугаалажыр улус чүве.

Алаш-даг хеми. Ол бедиктен баткан болгаш оон кинетиктиг энергиязы улуг. Алаштын ол энергиязын потенциалдыг энергияже

шилчиткеш, электрелиг болгаш механиктиг энергияларны ап болурунун аргазы бар деп бодаар мен. Республика девискээринге электри энергиязы чедишпейн, бергедеп турар үеде, Аглык кызаазынга боогдалдан кылгаш, гидроэлектростанцияны тудуп алыр болза, оон чарыгдалын ол ГЭС каш-ла чыл болгаш эгидип берилтер дээрзинге бүзүрээр мен.

Аглык кызаазынга боогдалдан мөөңнелген суг Алаш аксының оң-солагай талазында ховуларны суггарар арганы бээр болгаш оон чаагай дүжүттү өстүрүп ап болурунун аргазы тургустунуп кээр.

Уван-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ОНДУМ ОРУУ
БАР-ДЫР

Чазын, күзүн Кызыл биле Черби аразынга аргыжары берге, орук шуут-ла муңгашталы бээр болгай.

Бии-Хем орукту ийи чарып алган агып бадып чыдар. Бо чайын шуут-ла бергедеп тур бис. Эрги паром шуут сандараан. Ону септээр, кылыр кижиге-даа чок. Ону кажан тургузарын чон манагышаан. Хеме-биле чаш ажы-төлдүг, кырган-дижен кижилерниң хем кежип алыры дыка берге. Чаыстыг, өл-шөк үеде хем кыдыында чаш-ажы төлүн тудуп алган, хеме манаан кижилер түрөп-ле турар.

Бо байдалдан канчап уштунуп алырын Кара-Хаактын болгаш Чербинин чурттакчылары четтик-

пейн манап турар. Ондум талазында орук бар-дыр. Ону чүгле төлөвилел езугаар чаартып кылыры эргежок чугула болуп турар. Бир хуралга мындыг чугаа болган, Ондум тайгазында Кызыл дептерде кирген куштар уязы бар, ол хаяны чазылдырып болбас дээн. Мени бодап көөрүмге, чурттакчы чон куштан үнелиг эвес бе. Ынчангаш Ондум оруун дүрген кылыр талазы-биле тодаргай хемчеглер алыры негетинип келген.

Черби, Карак-Хаак-биле Кызыл аразында аргыжарының оруу чүгле чазын, күзүн муңгашталы бээр эвес, ам чайгы үеде безин аргыжарынга бергедеп турар апар-дывыс.

Галина САНДЫЙ.

Черби суур.

Культура
амыдыралындан«АЛДЫН ӨНЧҮГЕ»
ТИИЛЭЭН

Национал уран чүүлүн улуг Наадымы июль 25-29 хүннеринде Копту хоорайга болуп эрткен. Аңаа Тывадан 9 кижиге: эртемденер, журналистер болгаш ыраажылар барып киришкен. Тывада билдингир ыраажылар Юлиана Ондар, Рафаэль Ензак делегацияның составына кирип чораан. «Моолдун хады» деп ырыны моол шөйүп ырлаар аялга ырлааш, «Моол улустун салым-чаяанының тергини» деп медаль-биле Омак Ооржак шаңнаткан.

Бистиң корр.

ЭРГИ-БАРЛЫККА

спортчу маргылдаалар болур

Август 9, 10 хүннеринде Барыын-Хемчик кожуунун Эрги-Барлык суурга милицияның майору, РФ-тиң милицияның алдарлыг участок төлээзи, спорттун хоочуну Владимир Севзенович Иргиттин чырык адынга турскааткан спортчу маргылдаалар болуп эртер.

Маргылдааның программасы:

100 метрге чарыш, эстафета, волейбол, хүреш.

Харылзажыр тел.: 2-30-63; 8-913-341-87-33.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш

социал политика яамызы
ДЫҢНАДЫП ТУР

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы Россия Федерациязының Президентизиниң 2008 чылдың май 6-да «Инвалидтерге социал деткимчениң чамдык хемчеглеринин дугайында» №685 Чарлыын езугаар автомашина алыры-биле 2005 чылдың январь 1-ге чедир даңзыга туруп алган болгаш тускай автотранспорт-биле хандырап талазы-биле эмчи-социал эксперт комиссиязының тургусканы эмчи түңнелдери бар Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилерин, дайынчы хөдөлиш-киннеринин инвалидтерин, ниити аарыгларның инвалидтерин тускай автотранспорт-биле хандырап дээрзин дыңнадып тур.

Тускай автотранспорт-биле хандырап талазы-биле эмчи социал эксперт комиссиязының тургусканы эмчи түңнелдери чок болгаш айыткан хуусаага чедир даңзыга туруп албаан инвалидтерни автотранспорт-биле хандырбас.

Садып, орнап турар бис

Чиник өртектиг янзы-бүрү барааннарны: сыртыктар, чоорганнар, орун-дөжек комплектилерин, мал чемин садып турар бис. «Чебурашка» шилдерни хүлээп ап, барааннарга орнап турар бис.

«Хемчик» садыглары.

Адреси: Чадаана хоорай, Мерген-Херел кудумчузу, бажың 26, телефон: 21-2-64

Кызыл кожуун, Каа-Хем суур, Мелиораторлар кудумчузу, бажың 19, телефон: 91-3-88

Кижиге үнелел бээрде, оон эш-өөрүн болгаш дайзыннарны барымдаалаары база артык эвес. Конрад. Угаанныг кижиге чаңгыс-ла сөс четчир.

Франклин.

• Бодандар дидин

Билиг чок кижиге эртем-билигги кижиден-даа артык хостуг: бодунга боду ол көзүңде мага ханган чоруур.

Наполеон I.

БОРЩ — БИРГИ ЧЕРДЕ

Новая Зеландияның олимпийжи командасы Пекинче боттарының кофе хайындырар кижизин, Португалияның командасы быштак болгаш кызыл аразын курлавырлап алгаш чорупкан дээр.

А Россияның спортчулары чүн алгаш чорупкан деп айтырыгга Россияның ОК-зының парлалга секретары Геннадий Швец мынча деп харыылаан: «Олимпийжи суурдан дашкаар бистиң команда-

выстың хоргаадал төвү бар. Ында бир дугаар черде борщ, ийи дугаарында икраалыг блинчиктерни бистиң спортчуларывыс чагыдып ап турар. Мээң билирим-биле боксерлар боттары чем кылып чип турарлар. Оларның үлегерин эдерип, өске спортчулар база боттары чем кылып чип эгелээрлер чадавас. Аш-чемге негелделин-биле эвес, а кыдат чемнерге таарышпайн баарындан сестип турарлар.

Төп парлалгадан.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүсөдүп турар В. О. КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-38, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87,

тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: никилел-политиктиг юлдис — 2-18-10, культура,

өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга —

2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tyva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделдеда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8180. Чагыт 85. Номерни парлалгаже дужаганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЬЫСЫ: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит".

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммунисттар херектеринин талазы-биле яамызының Орталык Сибирьде регионнар аразында демскээр эргелели «ШЫН» союуку 2004 чылдын май 14-те эде бүтүткэн.

Херечилерин дугаары — ПИ № 18-0510. Индекс 11630, 31730.

ТР-ниң «Тываполитграф» унитарлыг күрүмнүн бүүдүрүлгезинге парлаан

(Кызыл, Шетинион-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпөй барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.